

De Grand Tour in de 18^e Eeuw

Op reis door Frankrijk en Italië

De Grand Tour in de 18^e
Eeuw
Op reis door Frankrijk en Italië

Janneke Budding

Dit boek is met de grootst mogelijke zorgvuldigheid samengesteld. Noch de auteur, noch de uitgever stelt zich echter aansprakelijk voor eventuele schade als gevolg van eventuele onjuistheden en/of onvolledigheden in deze uitgave, evenals voor onjuist gebruik of navolging van gegevens en/of adviezen in deze uitgave.

Schrijver: Janneke Budding

Omslagillustratie: Thomas Rowlandson, 'The Runaway Coach' (1791),
Yale Center for British Art

Copyright © 2018 Janneke Budding

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

ISBN 9789402174120

NUR 632/685

Inhoudsopgave

1	Achtergronden van de Grand Tour	5
2	De oversteek en aankomst in Frankrijk	12
3	Parijs; de eerste indruk	20
4	Parijs nader bekeken	26
5	Parijs; de <i>salons</i>	31
6	Versailles; een bezoek aan het hof	34
7	Via Lyon naar Turijn	42
8	Turijn; <i>cicisbei</i> en galeislaven	47
9	Van Turijn naar Milaan	53
10	Venetië; ‘La Serenissima’	61
11	Venetië; stad van de zonde	72
12	Bologna; ‘La Erudita’	77
13	Florence; krententaartjes en kunst	85
14	Florence; de erfenis van de Medici	94
15	Florence; dichtkunst en wellust	103
16	Onderweg naar Rome	108
17	Rome; ‘La Santa’	112
18	Rome; ‘Caput Mundi’	119
19	Rome; ander vermaak	125
20	Rome; de zelfkant	128
21	Buiten de muren van Rome	131
22	Rome; schilders en souvenirs	136
23	Van Rome naar Napels	143
24	Napels; een duivels paradijs	148
25	Aan het hof van Napels	157
26	Herculaneum en Pompeï	165
27	Effecten van de Grand Tour	171
	Personenregister	177
	Geraadpleegde literatuur	183

1 Achtergronden van de Grand Tour

Buitenlandse reizen waren in de achttiende eeuw geen nieuw fenomeen voor de Britten. Al sinds de veertiende eeuw was er sprake van pelgrimstochten vanuit Groot-Brittannië naar Frankrijk, Italië en het Heilige Land. Daarnaast bestond er vanaf de Middeleeuwen handelsverkeer, zowel met landen in Europa als daarbuiten. Zo reisden Britse kooplieden onder andere naar Rusland om daar zaken te doen. Ruim voor de achttiende eeuw voerde de handelsgeest van de Britten sommigen van hen zelfs buiten de grenzen van Europa. Naar Azië, bijvoorbeeld, voor de import van luxe goederen als zijde, thee en specerijen. Bovendien waren de Britten al sinds de zestiende eeuw actief in de driehoekshandel tussen Engeland, Afrika en de Nieuwe Wereld die de Britse kolonies in Amerika en de Cariben voorzag van slaven voor het werk op de plantages. Vanaf de zestiende eeuw waren godsdienst en handel echter niet langer de enige reden voor de Britten om een reis naar het buitenland te ondernemen. In 1615 stelde de Engelse wetenschapper en filosoof Francis Bacon in zijn essay ‘Of Travel’ dat voor een jongeman die de ambitie had om een leidende rol te spelen in de samenleving en de politiek, een *educatieve* reis in het buitenland onontbeerlijk was.

Aan het begin van de achttiende eeuw was er in Groot-Brittannië een grote toename aan gedrukte publicaties; van boeken tot kranten en tijdschriften als ‘The Spectator’, dat in 1711 werd opgericht door Addison en Steele. Die toename leidde tot het ontwikkelen van nieuwe genres, waaronder reisverslagen.

De Italiaanse cultuur werd in Groot-Brittannië al sinds de zestiende eeuw gezien als een superieure cultuur, die een voorbeeld kon zijn zowel op het gebied van beeldende kunst en literatuur als op het vlak van architectuur en mode. Britse schilders reisden naar Italië om daar te werken en hun Italiaanse landschappen en stadsgezichten vonden gretig aftrek onder de hogere standen in eigen land. Geïnspireerd door reisverhalen, schilderijen en prenten ontstond onder velen van hen de wens om zelf Italië te bezoeken en daar de cultuur te ervaren die ze hadden leren kennen via papier en doek.

Aangezien een bezoek aan Italië een reis door Frankrijk betekende, een andere belangrijke culturele invloed, werd ook Parijs bezocht, evenals een paar andere Franse steden en route naar Italië. Maar voor de klassiek

geschoolde Britten was Rome de hoofdbestemming van hun buitenlandse reis. Het doel van zo'n Grand Tour - de term werd voor het eerste gebruikt in *The Voyage of Italy*, de invloedrijke reisgids die Robert Lassels schreef in 1670 - was niet religieus of commercieel, zoals in voorgaande eeuwen, maar educatief. Volgens Lassels, die zelf vijf keer naar Italië reisde, bevorderde een Grand Tour de talenkennis, het staatkundig inzicht, het zelfvertrouwen en de zelfredzaamheid van de Tourist. Hij waarschuwde echter tegelijkertijd dat sommigen 'alleen naar Italië gaan omdat ze horen dat er in Venetië mooie *courtisanes* zijn (...) waarna ze terugkeren met ziektes die maken dat ze thuis geen nageslacht kunnen verwekken.'

Zo'n vijftig jaar na de publicatie van *The Voyage of Italy* wordt het cultiveren van kennis en smaak op het gebied kunst en literatuur een extra reden voor een verblijf in met name Italië. Zoals de beroemde achttiende-eeuwse schrijver Dr. Samuel Johnson (die zelf nooit in Italië was) niet zonder ironie opmerkte: 'Een man die niet in Italië geweest is, is zich altijd bewust van een minderwaardigheid omdat hij niet gezien heeft wat een man behoort te zien.'

Wat de *must-sees* waren, stond uitgebreid beschreven in het standaardwerk *An Account of some of the statues, bas-reliefs, drawings and pictures in Italy* van vader en zoon Richardson, dat uitkwam in 1722. Daarin werd niet alleen vermeld waar een bezienswaardigheid te vinden was, maar ook wat de afmetingen waren en de conditie, gevolgd door een beoordeling van de compositie en de artistieke merites van het kunstwerk. De meeste Grand Tourists volgden slaafs de route die Lassels beschreef en namen voetstoots de mening van de Richardsons over waar het ging om artistieke bezienswaardigheden. Enkele uitzonderingen daar gelaten, die juist prat gingen op het feit dat ze niet hun oren lieten hangen naar de opvattingen van een paar zogenaamde kunstkeners.

Om een Grand Tour te kunnen maken moest je niet alleen over ruime financiële middelen beschikken maar ook over zeeën van tijd. Een dergelijke reis besloeg minimaal een half jaar, maar kon ook gemakkelijk meer dan twee jaar duren. Je reisde niet alleen, maar met een of meerdere bedienden. Tel daarbij de kosten voor reis en verblijf, en het is duidelijk dat een Grand Tour alleen was weggelegd voor de Britse adel en de hoogste standen.

Hoewel ook enkele wat oudere Britten op Grand Tour gingen, zoals de scheepsarts en schrijver Tobias Smollett, die op vijfenveertigjarige leeftijd met zijn echtgenote Frankrijk en Italië bereisde en in 1766 zijn *Travels in France and Italy* publiceerde, waren de meeste Grand Tourists jonge mannen tussen de achttien en twintig jaar. Zij behoorden tot de hoogste kringen en wilden voor ze hun vanwege hun afkomst voorbestemde rol in de maatschappij op zich namen, genieten van wat Frankrijk en Italië hen te bieden hadden. Daarbij dachten de meesten van hen niet in de eerste plaats aan cultuur en beschaving, maar vooral aan plezier en genot. Dit maakte dat dergelijke jonge *Milords anglais* in Frankrijk en Italië een reputatie kregen van losbandigheid en rokkenjagerij. In een poging om te voorkomen dat hun zoons zich in het buitenland uitsluitend overgaven aan frivole zaken huurden de ouders meestal een tutor in. Zo iemand, vaak spottend *bear leader* genoemd, werd geacht zijn pupil tijdens de reis op het rechte pad van kunst, wetenschap en cultuur te houden. Volgens Lassels, die zelf ettelijke keren die functie vervuld had, was de ideale tutor niet alleen een deugdzaam man, maar ook een ‘*virtuoso*’: een culturele duizendpoot die zijn pupil verder leidde in de wereld van internationale politiek, kunst en cultuur.

De werkelijkheid was vaak anders. Rond 1720, wanneer de Grand Tour flink aan populariteit gewonnen heeft, met name dankzij de idealistische en invloedrijke reisgids van Lassels, spot een Engelse dichter dat de voornaamste taak van een tutor is ‘het behoeden van de knaap voor buitenlandse ondeugden, zedeloze vrouwen, papierij en dobbelstenen’. Het instituut Grand Tour werd in de achttiende eeuw dus zowel geprezen als beschimpt. Tegenover de lof van de historicus en schrijver Edward Gibbon, die in 1763 een uitgebreide Grand Tour maakte en in zijn *Memoirs of my Life* schreef dat ‘volgens de wet van de gewoonte en misschien van de rede, een buitenlandse reis de educatie van een Engelse *gentleman* completeert’ staat de mening van Alexander Pope, die in zijn spotdicht *The Dunciad* van 1742 de jonge Grand Tourist vernietigend beschrijft als iemand die tijdens zijn reis ‘zijn saaie last aan Latijnse kennis afschudde; zijn eigen taal [het Engels] bedierf, en geen nieuwe verwierf; alle kennis van de klassieken verloor op klassieke grond’. Lady Mary Wortley Montague, die enkele jaren in Italië woonde en onderdeel vormde van de Britse kolonie in Venetië, laat zich al even laatdunkend uit over jonge Britse Grand Tourists die Italië overstroomden:

‘(...) waar het hen in het buitenland om gaat (voor zover ik dat kan zien) is de aanschaf van nieuwe kleren, waarmee ze pronken in een of ander obscuur koffiehuis, waar ze er zeker van zijn dat ze alleen elkaar ontmoeten; en na de belangrijke verovering van de een of andere kleedster van een opera-koningin (...) keren ze terug naar Engeland met een uitstekende kijk op mensen en manieren. (...) ik beschouw ze als de grootste stommelingen in de natuur (...).’

De Grand Tour was overigens niet strikt voorbehouden aan de heren. Met name in de tweede helft van de achttiende eeuw, toen het accent meer kwam te liggen op het vergroten van de kennis van kunst en cultuur in plaats van op het verwerven van staatkundig inzicht, reisden ook Britse dames uit de hogere standen af naar Frankrijk en Italië. Vaak was dat als metgezellin van hun echtgenoot, zoals in het geval van Mrs Hester Lynch Piozzi en Lady Anna Miller, die elk hun reiservaringen publiceerden. Daarnaast waren er vanaf ongeveer 1750 vrouwen die zelfstandig reisden, met hooguit een mannelijke bediende. Sommigen van hen popelden om in Frankrijk nader kennis te maken met de ideeën van de Verlichting en in Italië de opgravingen bij Pompeï met eigen ogen te zien. Andere reizigsters zochten op advies van hun arts aan de zuidkust van Frankrijk of in Italië genezing van klachten die varieerden van jicht en tuberculose tot zenuwaandoeningen. Een enkele dame ontvluchtte Engeland onder het mom van een Grand Tour ter voorkoming van een schandaal in eigen land. Dit gold bij voorbeeld voor *society beauty* Georgiana Cavendish, Hertogin van Devonshire, die in Aix-en-Provence beviel van een onwettige dochter. Die categorie reizigsters valt echter niet onder de klassieke definitie van ‘Grand Tourist’. Daaronder wordt namelijk verstaan iemand uit de hogere kringen die, met of zonder tutor, gedurende langere tijd door Europa, in het bijzonder Frankrijk en Italië, reist met educatie als doel.

Wanneer we kijken naar het aantal Grand Tourists in de achttiende eeuw wordt duidelijk dat de periode 1764 – 1796 gezien kan worden als de glorie tijd van de klassieke Grand Tour. Dat had enerzijds te maken met de florissante economische positie waarin Groot-Brittannië toen verkeerde, maar nog meer met de politieke situatie ten opzichte van met name Frankrijk. Tussen 1756 en 1763 was Engeland in oorlog met Frankrijk en haar respectieve bondgenoten. Pas na het verdrag van Parijs kon er vanuit Engeland weer veilig gereisd worden naar het vasteland van Europa. Die

veilige periode duurde tot 1796, toen Groot-Brittannië in oorlog raakte met Spanje en Frankrijk.

De toename van het aantal Britten dat in de periode 1764 – 1796 op Grand Tour ging is spectaculair. Baretti vermeldt in zijn *Manners and Customs of Italy* (1765) dat tussen 1753 en 1765 ‘meer dan tienduizend Engelsen (meesters en bedienden) Italië doorkruisten’. In 1772 schrijft een Engelsman: ‘Waar tijdens de regering van George I en George II één Engelsman op grand tour ging, gaan er nu tien. Waarlijk, de reiskoorts is zo intens in het koninkrijk, dat er nauwelijks een gefortuneerde burger is die niet ’s zomers in vogelvlucht Frankrijk, Italië en Duitsland bezoekt.’ Hoewel het tijdens de regering van George III dus gaat om grotere aantallen reizigers, is de duur van de buitenlandse reis die de ‘fortuneerde burgers’ ondernemen aanzienlijk korter dan die van de Grand Tourists in de eerste helft van de achttiende eeuw. Vrouwen bleven echter ook tegen het einde van de achttiende eeuw een minderheid vormen onder deze reizigers.

Om zo comfortabel mogelijk te reizen, zonder extreme hitte of regenval en tegelijkertijd zoveel mogelijk bijzondere evenementen bij te wonen, vertrokken Grand Tourists meestal in het vroege voorjaar. Dan waren de condities op de Mont Cenis tussen Frankrijk en Italië gunstiger en bereikte men Rome op tijd voor het Hoogfeest van de Heilige Petrus en Paulus. Bovendien was in die periode de kans om in de moerassige omgeving van Rome malaria op te lopen relatief klein.

De ontwikkelingen in Frankrijk die leidden tot de Franse Revolutie weerhielden aanvankelijk de Britse Grand Tourists niet van een bezoek aan dat land. Getooid met de verplichte rood-wit-blauwe kokarde als teken van hun sympathie voor de revolutie kuierden zij door de Tuilleriën. Voor sommige Britten, onder andere de dichter William Wordsworth, waren de politieke ontwikkelingen die in 1789 culmineerden in de bestorming van de Bastille juist een reden om Frankrijk, het land van Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap, te bezoeken.

De klassieke Grand Tour, die minimaal een half jaar in beslag nam, eiste een grondige voorbereiding. Om te beginnen was er de vraag welke route te nemen na de oversteek naar Frankrijk en welk vervoermiddel. Het eigen rijtuig was een mogelijkheid, maar een alternatief was om aan de andere kant van het Kanaal een koets met paarden aan te schaffen en die voor de

thuisreis weer te verkopen. Het huren van een rijtuig was eveneens een optie, net als het reizen per diligence; de voordeligste variant, maar daarom ook met het minste aanzien.

Om vanuit Frankrijk Italië te bereiken, had men de keus tussen reizen over zee of over de weg. Beide kenden nadelen: de Middellandse Zee werd onveilig gemaakt door zeerovers die opereerden vanaf de kust van Noord-Afrika. Bovendien was de wind een onberekenbare factor: zowel storm als windstille konden zorgen voor dagen vertraging onder oncomfortabele omstandigheden aan boord. Naar Italië reizen over de weg betekende daarentegen dat de Alpen getrotseerd moesten worden, een onderneming die seizoenafhankelijk was en fysiek zwaar.

Afhankelijk van de gekozen route moesten er reispapieren geregeld worden: een paspoort en het equivalent van visa. Plus aanbevelingsbrieven, om toegang te krijgen tot de betere kringen. En dan was er de kwestie van geld. Niet alleen Frankrijk maar ook de koninkrijkes en stadstaten waaruit Italië in de achttiende eeuw bestond hadden elk hun eigen muntsoort. Het was ondoenlijk om zoveel verschillende valuta mee te nemen. Bovendien was het risicovol om veel contant geld bij je te dragen. Dat was zo goed als een uitnodiging aan struikrovers en dieven om je te verlossen van je kapitaal. De oplossing lag in het regelen van kredietbrieven van de eigen bank, die op het vasteland verzilverd konden worden bij correspondentbanken.

Dankzij de reisverslagen en brieven van hun voorgangers waren de Grand Tourists zich ervan bewust dat hen onderweg veel ongemak ten deel zou vallen, met name buiten de grote steden. Het was zaak om daarop voorbereid te zijn. Net als op het gevaar van bandieten en rovers. Een paar pistolen hoorde daarom tot de standaard reisuitrusting. Aangezien buitenlandse artsen niet te vertrouwen waren, was het zaak om een kastje met medicijnen voor alle voorkomende kwalen en pijnen mee te nemen. De schrijfster Mariana Starke, zelf een ervaren reiziger, adviseerde om in elk geval de volgende zaken mee te nemen:

Een opvouwbaar bed
Twee grote dikke leren lakens, twee kussens, twee dekens
Twee slaapkamerkleedjes, kussenslopen, handdoeken, tafellakens,
servetten (stevig)

Pistolen, messen
Een zakmes om mee te eten
Zilveren eetlepels
Soeplepels, theelepels, lepeltjes voor zout
Suikertang
Een zilveren of verzilverde theepot, een tinnen theeketel
Een *chaise-percée* [po-stoel], die onderin een rijtuig past
Kistjes met suiker en thee
(...)
Zadels en teugels, voor dames en heren
Stevige schoenen met kurkzolen of dubbele zolen, absoluut
noodzakelijk tegen de koude van stenen en marmeren vloeren
(...)
Buchan's boek *Domestic Medicine*
Een medicijnkistje met weegschaal en gewichtjes
Een kleine marmeren vijzel
Wonderolie, kinine, ammonia, vlugzout, zuivere opium,
laudanum, vitrioolzuur, ipecacuanha [een braakmiddel],
pepermuntolie, blarenzalf (...)

Aldus toegerust, en met in hun bagage bovendien een of meerdere
reisgidsen en een noodvoorraad eten en drinken, begonnen de Grand
Tourists en hun gevolg aan de reis naar de kroonjuwelen van de Grand
Tour: Parijs, Venetië, Florence, Rome en Napels.

2 De oversteek en aankomst in Frankrijk

De eerste etappe van de reis, naar de Britse kust, leverde nauwelijks problemen op. Zowel het geld als de taal en de gewoonten waren nog vertrouwd. Het vooruitzicht van de zeereis maakte echter dat menige Grand Tourist met gemengde gevoelens aan boord stapte. De Hertogin van Bedford schreef ‘Ik heb er de grootst mogelijke angst voor; ik weet dat reizen over zee mijn dood betekent, het geringste kokhalzen bezorgt mij pijn in mijn zij en mijn borst. Zo ziek zijn als bijna iedereen is op zee, kan ik niet verdragen.’

De kortste oversteek naar Frankrijk was die van Dover, aan de Engelse zuidoost kust, naar Calais. Toch gaven sommige reizigers de voorkeur aan de langere route over zee naar Boulogne.

Een keer aan boord van een pakketboot of een gehuurd vaartuig waren bemanning en passagiers overgeleverd aan de grillen van water en wind. Uitgevaren kon er pas worden wanneer het tij hoog genoeg was en de wind gunstig. De boten waren klein en wanneer er een storm opstak, maakten de hoge golven dat de meeste passagiers zeeziek werden. Afhankelijk van de weersomstandigheden – windstilte was net zo goed een probleem als storm – kon het oversteken van het Kanaal wel zesendertig uur duren; een ware beproeving. Wanneer dan eindelijk de Franse kust in zicht kwam, was het leed nog niet geleden. Om de haven binnen te kunnen varen, moesten wind en getij gunstig zijn. Menig scheepskapitein had het op een akkoordje gegooit met de douane of met bezitters van kleine bootjes en ging daarom voor anker dichtbij de Franse kust. Zogenaamd omdat er te weinig wind was of het getij te laag om de haven van Calais te bereiken. Binnen de kortste keren kwamen er dan roeiboten langs om de passagiers en hun bagage aan wal te zetten. Tegen extra betaling van een *guinea* – het equivalent van zo’n 125 euro - plus fooien voor de bemanning. Op het strand aangekomen, werden de passagiers bestormd door lieden die als kruier wat wilden verdienen. Een Engelsman schrijft verontwaardigd dat de bagage voor zijn voeten weggegrist werd.

‘De een droeg een hoedendoos, de ander een pruikendoos en twee kerels gingen er samen vandoor met een valies dat nog geen veertig pond woog! Ze brachten alle bagage naar het douanekantoor. Toen alles daar doorzocht

was en door elkaar gesmeten, brachten de kerels onze spullen naar het hotel. Daar eisten ze nota bene een halve kroon voor elk stuk bagage, groot of klein. Reclameren had geen zin. Ze omsingelden het gebouw en maakten zo'n misbaar dat we maar betaalden.'

Niet alleen scheepslieden en kruiers profiteerden van de Britse reizigers in Frankrijk: ook de Franse staat zag hen als een bron van extra inkomsten. Dat gebeurde via de douane, waar onder meer belasting geheven werd op meegebracht bedlinnen, tafellakens, zilveren voorwerpen en bestek. Bij aankomst in het douanekantoor werden de reizigers ondervraagd en gefouilleerd. Dat laatste gebeurde discreet in een kamertje apart. Wanneer die procedure naar tevredenheid van de douanier doorlopen was, werd de reiziger bij het verlaten van het douanekantoor omsingeld door lieden die om het hardst hun diensten aanboden als bediende gedurende het verblijf van de *Milord anglais* in Calais. Zo'n bediende bracht zijn tijdelijke meester vervolgens naar een hotel. De bagage bleef voorlopig achter bij de douane, waar elke hutkoffer, valies en reistas doorzocht werd op contrabande. Daaronder vielen behalve zilver en linnen alle kleren die nieuw waren, evenals verboden boeken. Thomas Nugent raadt in zijn reisgids *The Grand Tour* reizigers aan om nadat zij zich opgefrist hebben in hun hotel, terug te gaan naar de douane om erop toe te zien dat hun bagage, na betaling van invoerrechten en leges, voorzien wordt van een loden zegel. Daarmee voorkwam je dat onderweg naar Parijs die bagage weer doorzocht zou worden. Nugent adviseert zijn lezers verder om de douanier een halve *crown* te geven wanneer die zich soepel opstelt en de inhoud van de koffers niet door elkaar gooit.

Daarnaast kende Frankrijk het '*droit d'aubaine*', wat inhield dat wanneer een buitenlander stierf tijdens zijn verblijf in Frankrijk al zijn bezittingen vervielen aan de Franse koning. Een onplezierig vooruitzicht voor de erfgenamen van vermogende reizigers die vanwege hun slechte gezondheid afreisden naar Franse kuuroorden als Vichy en Montpellier.

Uitgeput door de enerverende zeereis en geïrriteerd vanwege het oponthoud bij de douane, was het voor de meeste Grand Tourists een opluchting dat er in Calais meerdere hotels waren die gedreven werden door Britten. Daar konden ze bijkomen van de vermoeienissen en zich voorbereiden op de volgende etappe: de reis naar Parijs. Ook al brachten de Britse reizigers maar weinig tijd door in Calais, toch werden ze

getroffen door de verschillen in kleding, manieren en in de taal, die hier toch heel anders klonk dan het Frans dat zij in Engeland geleerd hadden. Voor dames op Grand Tour was het gebruikelijk om in Calais een bezoek te brengen aan een van de vrouwenkloosters. Groot-Brittannië was sinds de tijd van Hendrik VIII fel antikatholiek. Dat leidde er onder andere toe dat katholieke dames uit de hogere kringen van Engeland uitweken naar Frankrijk om daar een religieuze gemeenschap te vormen. De meer verlichte geesten in Engeland vonden dat een Britse Tourist er goed aan deed om een paar van zulke kloosters te bezoeken en te praten met de zusters. Er was immers meer dat hen verbond – taal, nationaliteit en klasse – dan wat hen scheidde. Zo'n bezoek aan de zusters Clarissen of Dominicanen in Calais eindigde meestal met het discreet overhandigen van een donatie voor het klooster en de constatering dat de magere, in jute geklede zusters weliswaar meer dan voldoende blijk gaven van soberheid, maar aanzienlijk minder van een rijk spiritueel leven.

Na Calais was Boulogne de eerste bestemming op weg naar Parijs, een reis van totaal 225 kilometer die gemiddeld tien dagen in beslag nam. Gefortuneerde toeristen legden die afstand af in het betrekkelijke comfort van het eigen rijtuig, meegenomen uit Engeland of aangeschaft of gehuurd in Calais. Reizen per diligence was aanzienlijk goedkoper, maar met reisgenoten die je niet voor het uitzoeken had en minder comfort was dat vervoermiddel minder aantrekkelijk. De 'binnenpassagiers' van een diligence waren nog beschermd tegen de elementen, maar de reizigers met de goedkopere plaatsen op het dak waren blootgesteld aan wind, regen en zon. Daar werden bovendien de grotere bagagestukken gestouwd, waardoor 'dakpassagiers' extra gevaar liepen wanneer de topzware koets kantelde, wat regelmatig gebeurde.

Aan het begin van de avond werd Boulogne bereikt, waar Britten bij voorkeur overnachtten in het Hôtel de l'Angleterre. De maaltijd voor de welgestelde gasten werd niet in de gelagkamer maar op de kamer geserveerd, zoals gebruikelijk in die tijd. Bezienswaardigheden telde Boulogne nauwelijks. Net als de meeste reisgidsen uit die tijd noemt *The Gentleman's Guide to France* uit 1770 alleen de verdedigingswerken in de benedenstad, daterend uit het begin van de zestiende eeuw, toen Boulogne enige tijd Brits bezit was.

Ten tijde van de Grand Tour woonden er heel wat Engelsen in Boulogne, waarvan de meesten zich bezig hielden met de handel met Engeland, in het bijzonder met de export van wijn en cognac. Een ander contact met Engeland werd gevormd door het internaat van een van de nonnenkloosters waar ook jongedames uit Engeland opgeleid werden. De voornaamste reden waarom sommige ouders ervoor kozen om hun dochters in Frankrijk op kostschool te doen, was niet de kwaliteit van het onderwijs, maar de veel lagere kosten. De schrijver Tobias Smollett merkt in een van zijn reisbrieven op dat de meisjes er, afgezien van een mondje Frans, niets nuttigs leerden. Bovendien was de kans groot dat de nonnen hen zouden proberen te bekeren tot het verfoeide katholicisme.

Vanuit Boulogne ging de reis verder, via Montreuil en Abbeville naar Amiens. Het eerste gedeelte van de route kon geen aanspraak maken op belangrijke bezienswaardigheden: geen kastelen, abdijen of schilderachtige ruïnes te bekennen. Voor de Britten was het vreemd om te zien dat hier open velden waren met her en der varkens, in plaats van omheinde percelen waar kuddes schapen graasden. De landbouwhervormingen die in Engeland plaats gevonden hadden, enthousiast gestimuleerd door George III – niet voor niets *Farmer George* genoemd - waren op het Franse platteland nog onbekend. Niet alleen het landschap in noord Frankrijk was anders dan in Engeland. Eigenlijk was alles anders, tot de rijtuigen en handkarren aan toe. Zo herinnerden de kruisbeelden en bidkappelletjes die overal langs de weg stonden de Tourists er voortdurend aan dat Frankrijk een katholiek land was.

In de buurt van Abbeville verbaasde men zich over de hutjes op wielen die op de vlakte stonden en waarin de schaapherders overnachtten, gewapend met geweren, om hun kuddes te beschermen tegen de wolven.

Aangezien de reis van Calais naar Parijs meerdere dagen duurde, moest er onderweg overnacht worden. De meeste Grand Tourists klagten steen en been over de Franse herbergen buiten de grote steden. Thomas Nugent waarschuwt toekomstige reizigers voor de bedden, die veel hoger zijn dan in Engeland, met meerdere matrassen op elkaar, maar vooral voor het bedlinnen, dat niet alleen slecht gewassen is, maar ook onvoldoende gedroogd. Geen wonder dat welgestelde reizigers hun eigen lakens en slopen meenamen, waarbij de eigen onderlakens van hertenleer de slaper

moesten beschermen tegen de ziektekiemen van vorige gasten en de ruimschoots aanwezige vlooiën en bedwantsen.

De maaltijden die de reizigers onderweg voorgezet kregen, gaven eveneens aanleiding tot veel kritiek in de reisdagboeken en verslagen, waar gesproken wordt van ‘stinkende schaapskoteletten, bedorven eieren en slootwater’. Tijdens de vasten en op vrijdag moesten ook niet-katholieken het zonder vlees stellen. Een Engelsman klaagt dat zijn hoofdmaaltijd op zo’n dag bestond uit ‘oude makreel, een salade met ranzige olie en een omelet van bedorven eieren’. Dan brachten zelf meegenomen etenswaren als koude gebraden kip, pastei en tong in gelei uitkomst.

Het oordeel over de wijn die geschonken werd in de herbergen op het platteland was evenmin positief: ‘zuur en scherp van smaak, net azijn’. Dit alles werd nog erger door de lompe houding van de herbergiers en hun personeel. Een misnoegde Smollett schrijft daarover in een van zijn reisbrieven:

‘De waarden en bedienden van de herbergen onderweg vertonen in hun gedrag geen greintje voorkomendheid voor vreemdelingen. In plaats dat ze naar de deur komen om je te verwelkomen zoals in Engeland, nemen ze volstrekt geen notitie van je, maar laten je de weg naar de keuken zelf uitzoeken, en daar moet je meerdere keren om een kamer vragen voor ze bereid lijken om je naar boven te begeleiden. In het algemeen word je bediend met de meest beschamende onverschilligheid, terwijl ze alles op alles zetten om je geld uit de zak te kloppen.’

Van Abbeville voerde de route langs de Somme, met uitzicht op de met wijngaarden bedekte heuvels, en vervolgens naar Amiens; de eerste grote stad, met dertig duizend inwoners, veertien kerken en diverse wolweverijen. De grootste bezienswaardigheid van Amiens was de kathedraal, waarvan de imposante torens en Gotische lichtbogen al van verre te zien waren. Aangezien Amiens aan de route lag naar Santiago de Compostella zag je in de stad meestal wel mannen met lange pelgrimsstaven en een jakobsschelp op hun hoed, die in de kathedraal kwamen bidden voor ze hun tocht via Bordeaux naar Spanje vervolgden. De schedel van Johannes de Doper, volgens de kerkvaders van Amiens de enige echte, was het belangrijkste relikwie van de Notre-Dame kathedraal

en zorgde, dankzij de pelgrims die hiervoor naar de stad trokken, voor extra inkomsten voor de kerk. Voor de protestantse Britse toeristen waren relikwieën een nieuw fenomeen, dat ze in het gunstigste geval afdeden als een voorbeeld van kinderlijk geloof en anders als hoogst verwerpelijke afgoderij.

Wat betreft wereldse zaken: de winkels in Amiens boden de fijnste zijden stoffen, rijke kant, handschoenen van het soepelste kalfsleer in alle mogelijke kleuren, en met exotische landschappen beschilderde zijden waaiers; luxe artikelen van een verfijndheid waar modebewuste Britten zich aan vergaapten.

Van Amiens was het twee dagen reizen naar Chantilly, een stadje ruim vijftig kilometer ten noorden van Parijs. Chantilly was in heel Europa bekend vanwege het porselein en de superieure kant die daar gemaakt werden. Marie Antoinette, de echtgenote van Lodewijk XVI, had een voorliefde voor de zijden kant uit Chantilly. Dat maakte dat ook andere hooggeplaatste dames (en heren) haar voorbeeld volgden en een fortuin betaalden om zich te kunnen tooien met dit luxe product.

Voor de Britse Grand Tourists was het kasteel van Chantilly de belangrijkste bezienswaardigheid. Het *château* was eigendom van de Prins van Condé, een telg uit het huis de Bourbon, dat gelieerd was aan het Franse koningshuis. De Prins maakte van Chantilly niet alleen een lusthof maar ook een bakermat van kunst en cultuur. Zo had het *château* een eigen theater, waar de beroemde toneelschrijver en acteur Molière optrad in zijn satirische komedies *Tartuffe* en *Les Precieuses Ridicules*.

Het kasteelpark van Chantilly was enkele dagen per week open voor publiek, maar om het *château* te bezichtigen was een introductiebrief nodig. Bezoekers in het bezit van zo'n brief werden rondgeleid langs de gobelins met jachtaferelen en de portretten van gedecolleteerde dames en zelfingenomen heren met degen en bepoederde pruik. Tourists die blijk gaven van belangstelling voor de wetenschappen werden bovendien meegenomen naar het kabinet van de Prins van Condé, waar zijn verzameling objecten die te maken hadden met de natuurwetenschappen en de biologie te zien was. Niet iedereen was echter onder de indruk van de stoffige opgezette dieren en de sterrenkundige instrumenten, waaronder een kapot planetarium en een roestig kwadrant. Niet te vergelijken met het koninklijk observatorium in Richmond van George III, oordeelden de Britse bezoekers.